

Пастирство: історико-догматичний аспект.

Частина перша.

протоієрей Василь Венрук

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2021-9-93>

Пастухування і особлива схильність євреїв до розвитку скотарства відома кожному читачеві Біблії. Слово «пастир», «пастирство» у Священному Писанні згадується в буквальному і в переносному значенні, особливо в книзі пророка Єремії (Єр.2:8;3:15;10:21) та інших священних книгах Одкровення. Слово «пастир» часто вживається в переносному значенні, інколи стосовно правителів народів, священнослужителів, а інколи стосовно Божественної Особи – Господа Бога. Основною цього може слугувати аналогія або схожість між відносинами пастиря до свого стада, відносини правителів до своїх підлеглих, як і савлення Господа Бога до свого народу (Пс. 22:1; Іс.11:11; Ін10:14; Євр.13:20; 1Пет.2:25; Еф.4:11-15). Впродовж біблійної історії формувалося пастирство, пастирське служіння і пастирська наука. У даній статті, у контексті історії християнства і становлення Новозавітної Церкви, розглядається сутність релігійного пастирства та основні аспекти пастирського служіння священнослужителів у православній Церкві. На основі Священного Писання аналізується формування таїнства Священства, установлення ієрархічних ступенів: єпископа, пресвітера, диякона в апостольській Церкві. Висвітлюється, як в особливий спосіб у Церкві здійснювалось і тепер здійснюється Духом Святим покликання, обрання та посвячення достойних осіб на пастирське служіння Богові і людям. Розглядаються важливі засоби пастирського посередництва між Богом і віряними. Характеризуються найважливіші аспекти вчення Священного Писання та отців Церкви про пастирське служіння священства. Висвітлюється Літургійне служіння як основа християнського віровчення. Розглядаються основні складові пастирського служіння: євангелізація та катехизація суспільства. У даному дослідженні звертається увага на соціальне служіння священства як важливий чинник духовної пастирської діяльності; капеланське служіння у війську, духовна допомога людям, залежним від тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії, ігрономанії тощо. У статті зазначається специфіка пастирської діяльності в багатоконфесійному суспільстві сучасної України. Розглядаються друковані засоби масової інформації як спосіб поширення серед людей

Слова Божого. Використання новітніх засобів радіо, телебачення та інтернет простору у християнізації суспільства.

Ключові слова: пастухування, скотарство, пастир, пасторологія, добрий Пастир, пастирська діяльність, посередництво, євангелізація, катехизація, радіо, телебачення, інтернет, соціальне служіння, капелани, тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія, ігроманія.

Постановка наукової проблеми. Актуальність даної статті в богословському розумінні обумовлена необхідністю жертвовного багатостороннього та повноцінного пастирського служіння Богові та людям. Пастирське богослів'я – пасторологія як наука вивчає різні аспекти діяльності пастиря й широко розглядає сутність пастирського служіння. Вона вміщує в собі виклад догматичних основ пастирського служіння за межами богослужбової практики. Для вирішення своїх завдань пасторологія завжди ґрунтується і посилається на Священне Писання, Передання, церковну історію, патрологію, моральне богослів'я, канонічне право та інші богословські дисципліни. Тому актуальність даної теми в богословському вимірі ще зумовлена висвітленням багатогранності пасторології як науки та практичним її застосуванням священнослужителями у своїй пастирській діяльності в сучасному проблемному багатоконфесійному суспільстві. Пастирське богослів'я передусім розкриває аспекти пастирського служіння, формуючи систему пастирства як певного церковного мистецтва. Тому постановка наукової проблеми полягає в тому, що пасторологія повинна змістовно давати відповіді на традиційні та актуальні питання пастирства і пастирського служіння. Яким чином священник дійсно може бути провідником Божої благодаті до людей? Які найефективніші засоби пастир може використовувати у священничій діяльності, щоб досягнути поставленої мети, і що може бути перешкодою та як з нею практично боротися. Тому пастирське богослів'я займається важливими питаннями християнського життя і віри, воно розглядає усі сторони в тому аспекті, який безпосередньо пов'язаний з ролю, покликанням і служінням православного пастиря, оскільки пастирське богослів'я зосереджується на дослідженні діяльності священнослужителя в церковній та соціальній сферах. Вивчення цієї теми ставить завдання перед пастирством практично поєднувати церковнеслужіння з соціальним. Але, оскільки багато інших аспектів у діяльності пастиря розглядаються іншими богословськими науками, то православний священник повинен бути всесторонньо освіченим у сфері богослів'я, фахово володіти знаннями основних богословських дисциплін і успішно вирішувати нагальні проблеми, як у церковній, так і соціальній сферах. Церковна історія подає нам яскраві приклади ідеального пастирського служіння; сутність священства для пастиря розкри-

вається через вчення догматичного богослів'я; моральне богослів'я формує духовні настанови для практичного пастирського служіння, щоб пастир міг належним чином виконувати Божу волю. Перше пастирське вчення у формі настанов було дане Ісусом Христом апостолам, які послані проповідувати обраному народу Слово Боже (Мф. 10:5-42). З початком проповіді було 12 апостолів, далі 70 учнів Христових – можемо говорити про поширення пастирського служіння. Хоча пасторологія як самостійна богословська наука сформувалася наприкінці XVIII ст.

Аналіз досліджень. У сучасній гуманітарній науці в Україні найбільшого поширення набувають дослідження на богословську тематику. Розглядаючи різних аспектів пастирського служіння присвячено багато статей богословів, істориків, педагогів. Більше того, активно розвивається богословський напрям з вивчення пастирського богослів'я – пасторологія. Водночас дослідження особливостей пастирського служіння не втрачає своєї актуальності, особливо враховуючи складність міжконфесійної ситуації в сучасній Україні, поширення сектантства та магізму.

Вивчаючи писемні наукові дослідження з питань пастирства: історичний, догматичний, моральний та соціальний аспекти, можна прийти до наступних висновків. Як давня, так і сучасна наукова література, розкриває різні напрямки Пастирського богослів'я та види церковного і соціального служіння православного священства.

Про пастирство, його служіння, навчання, проповідництво та особистий приклад писав свт. Григорій Богослов (IV ст.), свт. Іоан Золотоустий (IV ст.), який написав книгу про священство, а свт. Григорій Великий (VI ст.) навіть склав спеціальний підручник для душпастирів. Подібні підручники написали св. Герман, Патріарх Царгородський (VIII ст.), св. Симеон Солунський (XV ст.), а в Україні – свт. митрополит Петро Могила (XVII ст.). Так було завжди: добре душпастирство було окрасою Церкви і людського життя упродовж усієї історії християнства.

У книзі «Біблійна енциклопедія» архімандрита Никифорова в статті «Пастухи і пастирі» говориться про старозавітне звичайне пастухування та його символічне значення. Проводиться порівняльний аналіз пастухування з пастирством і коротко говориться про новозавітне пастирство. Цікавою є книга «Особливості пастирського служіння» протоієрея Миколая Гелетюка. У монографії розглянута постать православного священника в умовах сучасності, а також охарактеризовано діяльність пастиря і аспекти його служіння в XXI столітті. Розкрито основні сфери діяльності священника та способи їх втілення на практиці. Книга «Догматичне богослів'я» протоієрея Василя Вепрука розкриває своє бачення цієї теми. У підрозділі Таїнство священства говориться про встановлення Богом новозавітного

священства; видима сторона священства і невидимі його дії; неповторюваність Таїнства священства; ступені священства, їх походження і відмінності. У даній статті використаний догматичний матеріал: «Настольна книга священнослужителя» т. 8., присвячена пастирському богослів'ю, яка охоплює широку і складну сферу життєдіяльності пастирів, закликає священнослужителів до «богомислія», морального подвижництва і навчає щоденній праці душпастирства. Приділено багато уваги важливим питанням, особливо таким, як пастирське покликання, пастирський настрій, підготовка до священства, зовнішній вигляд пастиря і його сімейне життя. Досить глибоко розглядається літургійна сторона пастирської діяльності тощо. Яковенко А. І. у своїх наукових працях з позицій філософського знання визначає специфічні риси духовності як соціально-морального явища на рівні особистості та суспільства. Зокрема, у статті «Православні духовні цінності: релігійно-філософський погляд на сім'ю». Вчений зазначає, що протягом минулого ХХ ст. стабілізатором українського суспільства часто виступали християнські цінності, засновані на релігійній культурі Православ'я. Праця Сухорукової А. В. «Вплив ЗМІ на формування духовності особистості та суспільства. Культура народів Причорномор'я». Авторка у своїх статтях визначає вплив засобів масової інформації на одухотворення конкретної особи та суспільства загалом. Сухорукова А. В. наголошує, що сучасні засоби масової інформації через широкий спектр інформаційно-комунікативних засобів здатні сформувати багату духовну палітру українців, засновану на християнських традиціях. Тому сучасний пастир повинен бути інформативно обізнаним та вміти застосовувати засоби комунікації у своєму повсякденному служінні. Детальний аналіз наявної богословської літератури та інтернет-ресурсу дає можливість синтезувати дослідження поставленої проблеми, визначити мету і завдання статті та використати сповна літературний потенціал при розкритті даної теми.

Мета і завдання. Відповідно до поставленої мети, яка реалізується шляхом розкриття основних завдань, дослідження теорії та практики в галузі науки пасторології отримуємо підсумковий результат. Основна мета пастирства – це дорога спасіння, до якого священник не лише йде сам, а й веде своїх парафіян. У ХХІ ст. в сучасних умовах глобалізованого суспільства та розвитку інформаційно-комунікативних систем постає перед сучасною наукою богослів'я першочергове завдання «утворити справжню науково-життєву систему Пастирського богослів'я, а також воно покликане визначити сутність і основи пастирського служіння». Водночас вміле використання пастирем сучасних досягнень в інформаційно-комунікативній площині дозволить створити реальні інструменти діалогу між священником і паствою. Сучасні обставини і визначають мету та завдання пастирства комплексно підхо-

дити до пастирської діяльності, вмiло поєднувати церковне та соціальне служіння, керуючись Законом Божим і проповідуючи Слово Боже. Процеси церковного та державного будівництва в період незалежної України забезпечуються цілим рядом інституційних перетворень і трансформацій. Тому церковні та державні обставини також визначають мету та завдання перед сучасним пастирством: вирішувати нагальні потреби роботи над зміцненням духовних та моральних основ українського народу та додання нелегкого шляху розбудови Помісної Православної Церкви України. У практичному служінні пастирям необхідно приділяти значну увагу на свій зовнішній і морально-духовний стан. Подавати добрі приклади в Божественній любові та милосерді в особистому ставленні до своєї пастви. Пам'ятати про одвічну пастирську мету і завдання, що на першому місці в житті пастиря мають бути Бог і служіння Йому. Звідси головним обов'язком у житті православного пастиря повинна бути постійна молитва за паству, яка не обмежується богослужіннями. А також важливим для священника завданням у пастирській діяльності є вміння практично підходити до душі людини та застосовувати божественне вчення як духовні ліки. Для цього пастирю необхідно знати душу людини в її боротьбі добра зі злом та з ревністю ставитись до спасіння людей.

Виклад основного матеріалу. Західна богословська наука виділяє три основні історичні періоди розвитку пастирського богослів'я: 1. Апостольський і Патристичний період. Через пастирські послання до Тимофія та Тита св. апостол Павло заклав міцний фундамент пастирського богослів'я, закріплюючи його своєю безпосередньою пастирською діяльністю та працею інших апостолів. 2. Період схоластиків і містиків. У цьому часі відбувся значний вплив на становлення знання про церковне пастирське служіння. У школах середньовіччя розвивається цілий ряд богословських дисциплін і близьких до богослів'я гуманітарних напрямів. 3. Постсхоластичний період. Цей період характерний появою новітніх теоретичних богословських напрямів трактування пастирського богослів'я. Саме у період після схоластиків на православних теренах Київської Русі з'являється дуже багато церковно-літературних пам'яток, що згодом стали фундаментальною основою Православного пастирського богослів'я¹.

Пастирство, пастирське служіння в повсякденному житті є складним. Найперше треба пам'ятати, що пастирське служіння – це не професія, а покликання, суть якого полягає не в особистих інтересах служителя, а у виконанні волі Божої. У книзі Діань святих апостолів написано: «Пильнуйте

¹ Гелетюк М. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ, 2018. С. 36.

себе і всю отару, у якій Дух Святий настановив вас бути єпископами, пасти Церкву Господа і Бога, яку Він надбав Кров'ю Своєю» (Діян. 20: 28)².

Пастирська справа – це будівання Царства Божого всередині людини, а разом з тим – це боротьба з царством зла, силами зла в нас самих.

Священне Писання відкриває нам багато різних найменувань служителя Христового, але найпрекраснішим з усіх є пастир. «Я Пастир Добрий: пастир добрий душу свою покладає за овець... Я ж Пастир Добрий; і знаю Моїх, і знають Мене Мої» (Ін. 10: 11, 14), – цими словами Ісус Христос охарактеризував Своє земне пастирське служіння. Наймення «пастир» прекрасне саме тим, що воно означає служіння, засноване на любові. Пастир – не господар, а слуга своєї пастви, який повинен ніжно з любов'ю опікуватись словесними вівцями. Ніщо так не уподібнює і не наближає служителя Божого до Ісуса Христа, як його багатогранне і незмінне піклування про отару: віднайти тих, що заблукали, пасти голодних, захищати слабких, лікувати хворих, перев'язувати рани скаліченим³.

У Євангелії від Іоана Господь Ісус Христос виявляє природу душпастирства в усій її глибині. Христос починає Свою розповідь тим, що між пастирем і його паствою має бути свободна однодушність, взаємна довіра і саможертвна посвята. Душпастир повинен знати своїх вірних по імені; він повинен знати їхнє життя і говорити їхньою мовою. Ніякого владарювання, насильства, користолюбства в стосунках між пастирем і паствою не може бути. Мусять бути взаємоповага, взаєморозуміння та свята любов. Де таких складових немає, там доброго душпастирства не буде і вірні ні за голосом, ні за прикладом свого наставника не підуть⁴. Тому апостол Петро як співпастир і свідок страждань Христових пастирів благає:

*«Пасіть Боже стадо, яке у вас, доглядаючи його не примусово, а охоче і Боговгодно не для ганебної користі, а щиро; і не пануючи над спадщиною Божою, а подаючи приклад стадові; і коли з'явиться Пастирєначальник, ви одержите нев'янучий вінець слави»
(1 Пет. 5: 2-5).*

Пастирі не повинні забувати, що вони поставлені на велике служіння не згідно з волею людей, а з волі Божої – Духом Святим. Для пастиря важливим є вміння знаходити підхід до людської душі та застосовувати божественне вчення як духовні ліки. Для цього йому потрібно знати душу людини в стані боротьби добра зі злом та ревно ставитися до спасіння людей.

² Гелетюк М. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ, 2018. С. 10.

³ Там само. С. 11.

⁴ Там само. С. 12.

Обрання та покликання до священства, пастирської діяльності завжди було актуальним. У Священному Писанні, як у Старому так і Новому Завітах, обрання і покликання до пророчого та апостольського служіння здійснювалось безпосередньо Богом. Священство і пастирське служіння не обирається самовільно, а дається Небесним Первосвященником не будь-якій особі, а саме обраним. Згадаймо обрання Іоана Хрестителя на пророче служіння та Савла на апостольське, яких Господь обрав ще в утробі їхніх матерів. І багато інших прикладів можна навести з історії Священного Писання. Відомий богослов митрополит Антоній Сурозький говорив, що покликання до пастирського служіння буває з двох джерел. Дехто вважає, що їх покликав Сам Бог, тобто якийсь внутрішній голос їм просто говорить, що їхня дорога – священство, що саме цього від них чекає Сам Господь, і їм залишається тільки відгукнутися на поклик Божий. А інших обирає народ⁵. Перед зішестям Святого Духа в спільноті учнів Христових на місце Юди, який відпав, Господь, за молитвою апостолів, через жереб обрав Матфея. Єрусалимська християнська спільнота обрала сім мужів на служіння, які через апостольську молитву і покладання рук отримали першу ступінь священства – дияконство. Святий Амвросій Медіоланський за волею Божою несподівано був обраний громадою на єпископське служіння. Історія Церкви знає багато прикладів чудесного обрання і покликання достойних мужів до пастирського служіння.

Але як в давнину, так і в наші часи бувають цілком протилежні ситуації, коли людина тягнеться до священства, керуючись бажанням мати владу над людьми, прагненням слави людської, або коли матеріальні цінності, бажання збагатитися є пріоритетними у кандидата в священники. А також коли деякі молоді пастирі і миряни вважають, що священнослужителем є чоловік тільки тоді, коли він облачений і служить Літургію, а після служіння є звичайною людиною і може собі в особистому житті дозволяти всякі гріховні розваги. На жаль, такі люди не до кінця розуміють настанови Господа Ісуса Христа щодо суті пастирства. Справа священника – це служіння заради спасіння людей, високе і достойне служіння.

Обрання і покликання осіб до пастирства не є ще освяченням та реальним початком пастирського служіння, а тільки поступова підготовка до великої місії. Священне Писання містить вказівки на встановлення Ісусом Христом особливого священнодійства, через яке Дух Святий поставляє обраного на пастирське служіння Церкві. Перш за все це можна бачити з євангельської розповіді про дії верховного Первосвященника стосовно апостолів. Євангеліє вказує, що не раптово, а поступово здійснювалося

⁵ Настольная книга священнослужителя. Т. 8. Москва, 1988. С. 74 – 80.

посвячення апостолів на справу служіння. Ісус Христос покликав спочатку окремих мужів, потім з числа Своїх учнів вибрав дванадцять, назвав їх апостолами (посланцями), а потім сімдесятьом учням і надав повноваження проповідувати наближення Царства Божого, а також дав силу виганяти нечистих духів і лікувати хвороби. І тільки після Свого Воскресіння Ісус Христос підтвердив послання у світ апостолів, дарував їм Духа Святого, дав владу відпускати і залишати гріхи людські та благословив їх. *«Як послав Мене Отець, так і Я посилаю вас. Сказавши це, Він дихнув і говорить їм: прийміть Духа Святого. Кому відпустите гріхи, тим відпустяться, на кому залишите, залишаться»* (Ін 20: 21-23). *«І вивів їх до Віфанії, і, піднявши руки Свої, благословив їх»* (Лк. 24: 50). Таким чином, у подиху з наданням Святого Духа, влади відпускати гріхи і благословенні Спасителя треба вбачати встановлення особливого таємничого способу поставлення на ієрархічне служіння як первообразу посвячення апостолами своїх наступників через покладення рук, установлення священства як Таїнства. Богоустановленість цього Таїнства вбачається в заснуванні та значенні самої ієрархії новозавітної Церкви⁶. Новозавітна триступенева ієрархія – єпископ, пресвітер, диякон – установлена Богом, щоб бути знаряддям дій Святого Духа в Таїнствах, в учительстві та управлінні Церквою, щоб через неї у спадок від апостолів, які прийняли Духа Святого від Ісуса Христа, потік благодаті безперервно розливався від Христа на віддалені часом і відстанню народи. Очевидно, що поставлення осіб, покликаних бути знаряддям дії Духа Божого, може здійснюватись тільки Духом Святим, а не людьми⁷.

У Таїнстві священства архієрей кладе руки на голову посвячуваного, проголошуючи *«Божественна благодать...»*, після чого тримаючи одну руку на голові, другою осіняє його хрестом і читає тайно дві молитви, у яких закликає благодать Всесвятого Духа на посвячуваного, щоб благодать освятила його і дарувала сили достойно проходити своє служіння⁸.

Проголошення *«Божественна благодать...»* і тайно читані молитви, як відкривається з усього чинопослідування хіротонії, становлять єдине нероздільне ціле – слова хіротонії, здійснювані тайно. З молитвою і рукопокладенням поєднується надання тому, хто переймає на себе ієрархічне служіння єпископа, пресвітера, диякона необхідної і відповідної благодаті священства. Так, коли апостоли, помолившись, поклали руки свої на сімох мужів, обраних служити трапезам, то мужі ці прийняли Святого Духа (Діян. 6: 6; 8: 29). Настанова апостола Павла пастирям ефеським: *«Пильнуйте себе і всю отару,*

⁶ Вепрук В. Догматичне богослів'я: Навч. посібник. Івано-Франківськ, 2012. С. 414.

⁷ Настольная книга священнослужителя. Т. 8. Москва, 1988. С. 25 – 33.

⁸ Вепрук В. Догматичне богослів'я: Навч. посібник. Івано-Франківськ, 2012. С. 414 – 415.

у якій Дух Святий настановив вас бути єпископами, пасти Церкву Господа і Бога, яку Він надбав Кров'ю Своєю» (Діян. 20: 28) припускає, що поставлені Духом Святим отримували і дар благодаті, щоб достойно виконувати своє служіння. У Посланні до Тимофія апостол Павло говорить: «Не зане-дбуй дарування, що перебуває в тобі і дане тобі за пророцтвом з покладанням рук священства» (1 Тим. 4: 14); «Нагадую тобі зігрівати дар Божий, який у тобі через покладання рук моїх» (2 Тим. 1: 6)⁹. Апостоли справді здійснювали посвячення на пастирське служіння через особливе священнодійство – рукопокладення, яке поєднувалося з наданням особливих благодатних дарів. Молитвою супроводжувалось обрання за допомогою жереба, яким Господь показав зарахувати Матфея до числа апостолів на місце Юди, що відпав від апостольства (Діян. 1: 23-26). В Антіохійській церкві з молитвою покладені були руки на Варнаву та Савла, коли Дух Святий сказав відділити їх для діла, на яке Він покликав їх (Діян. 13: 1-3). У Лістрі, Іконії й Антіохії апостоли Павло і Варнава рукоположили пресвітерів для кожної церкви (Діян. 14: 23). Історія свідчить, що і в Церкві після апостольського віку поставлення на ієрархічне служіння єпископа, пресвітера, диякона здійснювалося не інакше, як через особливе священнодійство – рукопокладення, якому було присвоєно значення Таїнства. Це видно не тільки зі свідчень окремих отців і вчителів Церкви, а й з постанов Соборів (I Всел. Собор, 4 і 19 пр.; IV Всел. Собор, 2 пр.) і збережених древніх чинів рукопокладень. Здійснення священства під час поставлення на всі три ієрархічні ступені в Православній Церкві поєднується з літургією, щоб новопоставлені на служіння Церкви і, зокрема, удостоєні повноваження здійснювати Таїнства могли одразу ж після посвячення (хіротонії) брати участь у принесенні безкровної жертви. Найістотнішими в чині посвячення є єпископське рукопокладення і молитва. Благодать священства або дар, який дається через це Таїнство, апостол називає таким, що живе в душі рукопокладеного, отже, не підлягає відновленню чи даруванню новим рукопокладенням. Тому Церква завжди визнавала і визнає Таїнство священства незгладимим і неповторюваним, як і хрещення. Ані єпископа, ані пресвітера, ані диякона не рукопокладають удруге, які б не відбувалися в них моральні зміни. «Не дозволяється бути перехрещеним або перепоставленим» (Карфаген. Соб., пр. 59; пор. Карфаген. Соб. пр. 36). «Якщо хтось: єпископ, або пресвітер, або диякон – прийме від кого-небудь друге рукопокладення, хай буде позбавлений священного сану і він, і той, хто рукопокладав» (ап. прав. 68)¹⁰. Визнаючи незгладимість і неповторюваність Таїнства, Церква чинила і чинить стосовно священства так, як і стосовно хрещення¹¹.

⁹ Вепрук В. Догматичне богослів'я: Навч. посібник. Івано-Франківськ, 2012. С.416.

¹⁰ Там само. С. 415 – 417.

¹¹ Там само, 2012. С. 417.

Першим і вищим ступенем священства в новозавітній Церкві є ступінь єпископа (спостерігач, страж, охоронець). Єпископи – це носії вищої благодаті священства, суміщаючи в собі всю повноту ієрархічної влади апостолів: від них і через них усі ступені священства отримують і наступництво, і значення. Зокрема, єпископ є, по-перше, головним учителем у своїй Церкві і для простих вірян, і для самих пастирів¹². Апостол Павло особливо заповідає єпископові: *«Пильнуй себе самого та навчання; займайся цим постійно: бо, так роблячи, і себе спасеш і тих, що слухають тебе»* (1 Тим. 4: 16); *«Проповідуй слово, наполягай вчасно і невчасно, викривай, забороняй, благай з усяким довготерпінням і повчанням»* (2 Тим. 4: 2). По-друге, єпископ за силою Духа є першим ієрархом і здійснювачем Таїнств у своїй окремій Церкві. Деякі священнодійства, як у давнину, так і нині, надані виключно йому, рукопокладення у священні ступені і поставлення в інші чини церковні (Тит. 1: 5; 1 Тим. 5: 22; ап. пр. 2; Антіох. Соб. пр. 9), право освячувати миро, престол і антимінс (Карф. Соб. пр. 6). Єпископ є головним керівником у своїй окремій Церкві (Діян. 20: 28)¹³.

Другий ступінь священства складають пресвітери (старші). Пресвітери свої благодатні повноваження одержують через таємниче рукопокладення від єпископа. Як і єпископи, вони мають владу навчати (1 Тим. 5: 17; ап. пр. 58), владу здійснювати Таїнства й взагалі священнодії (Як. 5: 14; ап. пр. 31, 47 і 49; Нік. Соб. пр. 18)¹⁴, крім тих, що належить виключно єпископові, пасти доручене їм стадо Боже, за сприяння і під наглядом єпископа, підлягаючи його нагляду та суду (1 Тим. 5: 19). У всіх місцях книги Діяння святих апостолів, де згадується про пресвітерів, вони зображуються такими, що діють спільно і згідно з єпископом. Апостол Павло доводить Тимофієві: *«Пресвітерам, які начальствують достойно, належить виявляти особливу честь, надто тим, що трудяться в слові і навчанні»* (1 Тим. 5: 17)¹⁵.

Третій ступінь церковної ієрархії становлять диякони (слуга, служитель). Диякони благодатні дари одержують через рукопокладення від єпископа. Диякони належать до особливого роду служителів Церкви, церковної ієрархії і зобов'язані допомагати іншому ієрархічному ступеню – єпископу та пресвітеру в служінні слову, священнодіях, особливо в Таїнствах, у керуванні і взагалі в справах церковних. Так, у привітанні всім святим у Христі Ісусі, що перебувають у Филипах, єпископи і диякони поставлені поруч, тобто апостол Павло зараховує дияконів до служителів Церкви. У Посланні до Тимофія,

¹² Вепрук В. Догматичне богослів'я: Навч. посібник. Івано-Франківськ, 2012. С. 420.

¹³ Там само. С. 421.

¹⁴ Там само. С. 4122.

¹⁵ Там само. С. 421-422.

перерахувавши якості дияконів, апостол прямо зауважує про них: «Ті, що добре служать, готують собі вищий ступінь» (І Тим. 3: 13)¹⁶.

Оскільки основою законного священства є безперервна спадкоємність дарів Святого Духа від апостолів через архієрейські рукопокладення, то в спільнотах, що зберегли в себе неперервність цього спадкоємства і Таїнство священства, але з певних причин спільноти відділилися від Православної Церкви, Церква визнавала і визнає священство канонічно правильним і тому приймає в спілкування з собою ієрархічних осіб цих спільнот у «суццю сані», а тим паче рукопокладених у Православній Церкві, які на деякий час ухилилися в єресь або розкол, а потім розкаялися. Так, Православною Церквою визнається дійсним священство римо-католицьке, вірменське, коптське і несторіанське, і клірики, що повертаються в Православ'я з цих сповідувань, приймаються в їхніх ступенях священства, через одне покавання і письмове відречення від помилок. Але не визнає Православна Церква ієрархії спільнот протестантів, які заперечують Таїнство священства і не мають від апостолів спадкоємності дарів Святого Духа.

Правила Соборів узагалі допускають можливість тимчасової заборони священнослужіння і потім відновлення ієрархічних прав, поєднаних з відомим ступенем (Анк. Соб. пр. 1 і 2; Антіох. Соб. пр. 3)¹⁷. Щоправда, коли хто скинений (звільнений) із сану незаконно, то такого, за правилами Церкви, церковна влада завжди може поновити в священному сані (ап. пр. 28; 4 Всел. Соб. пр. 29; Антіох. Соб. пр. 12; Сардік. Соб. пр. 5, 14, 17)¹⁸.

Отже, таке звільнення не позбавляє благодаті священства. Випадки повернення сану особам, неправильно його позбавленим, бували і в давній Церкві, і пізніше. Отцями IV Вселенського Собору було поновлено багато єпископів, незаконно підданих анафемі і позбавлених сану на Соборі Єфеському 449 році¹⁹. У IX столітті поновили в сані патріархів Константинопольських Ігнатія та Фотія; у Росії – патріарха Нікона²⁰. Немало було й таких прикладів, коли законно позбавлені сану і навіть відлучені від Церкви, потім, після принесення ними розкаяння, були відновлені в сані і прийняті в спілкування з Церквою у своїх ступенях (І Всел. Соб. пр. 8; Карф. Соб. пр. 79; послання Афанасія Александрійського до Руфініана)²¹. Але канони Вселенської Церкви чітко вказують і на такі заборони чи позбавлення прав священнослужіння, з якими поєднується «позбавлення сану» цілком. Таким позбавлен-

¹⁶ Там само. С. 421-422.

¹⁷ Там само. С. 419.

¹⁸ Там само. С. 419.

¹⁹ Там само. С. 419.

²⁰ Там само. С. 419.

²¹ Кронштадський І. Моя жизнь во христе. Москва, 1998. Т. I. С. 73-74.

ням правила погрожують, наприклад, єпископам, пресвітерам і дияконам, які під видом благоговіння виганяють своїх жінок і залишаються непохитними у своєму діянні (ап. пр. 5). Такому ж позбавленню піддають тих, хто зрікся імені Христового (пр. 62), головних винуватців і розповсюджувачів єресі (послання Афанасія до Руфініана) і взагалі винних у важких злочинах (ап. пр. 31; Антиох. Соб. пр. 5; Карф. Соб. пр. 36; послання Василя Великого до Амфілохія пр. 3)²².

Важливим аспектом у служінні пастиря є і його особисте життя, так би мовити, життя поза храмом, його сімейне життя – домашньої церкви, родинні стосунки мають бути прикладом для наслідування. Успіх у пастирському служінні православного священника багато в чому залежить від домашньої атмосфери. Справжнє християнське життя можливе лише в того, хто має у своєму серці віру в Бога і старається жити цією вірою та своїми добрими справами виконувати волю Божу. Святий Симеон Богослов (XI ст.) настановляв, що Господь дуже вимогливий до священників. Тим, хто бажає вступити на священницький шлях, насамперед повинні бути притаманні чистота духовна й тілесна. Св. Симеон порівнював священника з ангелом, якому далеко до всякого гріха. *«Нехай священника вирізняє, – повчав він, – скромна поведінка, покірливе серце, стійка віра, щира любов, підпорядкування волі Божій»*²³. Тому на першому місці в житті кожного пастиря мають бути Бог і служіння Йому. Священник повинен бути інтелектуально підготовленим і мати відповідний зовнішній вигляд. Головним обов'язком православного пастиря є молитва, і вона не повинна обмежуватися богослужіннями. Хто не молиться вдома, той не може належно молитися і в храмі.

Правило апостолів. Канон 6: «Єпископ, пресвітер чи диякон не може приймати на себе громадських обов'язків. Інакше позбавляються сану»²⁴. Особливо заборонено священникам займатися торгівлею, св. ап. Павло говорить: *«Ніякий воїн не зв'язує себе з ділами життєвими, щоб догодити воєводі»* (2 Тим. 2:4). Св. Григорій писав: *«Світські справи передусім закривають серце і не дають йому почути голос Божий, чим більше хтось займається земними справами, тим більше віддаляється від любові Божої»*²⁵. Преподобний Іоан Ліствицник у своєму творі «Ліствиця» повчає, яким має бути наставник словесних овець: *«Пастир повинен з надзвичайною обережністю пильнувати себе у всьому, що він робить і говорить, пам'ятаючи, що всі дивляться*

²² Вепрук В. Догматичне богослів'я: Навч. посібник. Івано-Франківськ, 2012. С. 419.

²³ Світ духовності. 2003. №9. С. 35.

²⁴ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, і святих отців. К., 2008. С. 18.

²⁵ Золотоустий І. Повне зібрання творінь. Шість слів про священство. Київ, 2009. Т. I. Кн. 2. С. 229.

на нього як на головний зразок, і від нього все переймають як правило і закон» (Сл.5,4)²⁶. Священнослужитель, який може, хоче і вміє розділяти радощі та болі своїх вірних, який дійсно переймається їхнім душевним та іншим добробутом, є справжнім пастирем, і то пастирем добрим. Так було завжди: добре душпастирство було окрасою Церкви і людського життя упродовж усієї історії християнства. Пастиря, його службу, навчання, проповідництво та особистий приклад високо ставив свят. Григорій Богослов (IV ст.); свят. Іоан Золотоустий (IV ст.), який написав книгу про Священство, а свят. Григорій Великий (VI ст.) навіть склав спеціальний підручник для душпастирів²⁷.

Літургійне служіння являється основою християнського віровчення. Тому служіння для пастиря Літургії, а також Таїнств є основою його діяльності. Божественна Літургія займає центральне місце серед інших богослужінь, її основою є Таїнство Євхаристії, установлене Ісусом Христом: «Де двоє чи троє зібрані в ім'я Моє, там Я серед них» (Мф 18: 20). Христос невидимо завжди присутній і через пастирів як своє знаряддя здійснює безкровну жертву – дарує всім нам Своє Тіло і Кров споживати. І кожен присутній у храмі переживає і відчуває Божу присутність, причащаючись Тіла і Крові Христової, а також через молитву спілкується з небожителями. Святий Іоан Золотоустий говорить:

«Священниче служіння звершується на землі, однак за чином небесним. І це дійсно так. Бо ні людина, ні ангел, ні архангел, ні будь-яка інша сила, а Сам Утішитель установив цей чин і людей, одягнутих у плоть, настановив представниками ангельського служіння. Отже, той, хто звершує священниче служіння, має бути таким чистим, яким би він мав бути, коли б стояв на самих небесах посеред тамтешніх сил»²⁸.

Пастирське молитовне посередництво перед Богом за паству є основним обов'язком пастирів. Найвідомішим прикладом пастирського заступництва за народ у Старому Завіті є молитви Мойсея і Аарона. У Новому Завіті відомо, що Господь Спаситель молився за всіх вірних (Ін. 17: 20), за всіх апостолів: «Освятити їх істиною Твоєю; слово Твоє є істина» (Ін. 17: 9-11). Подібно до Господа, апостоли своїм завданням вважали «перебувати завжди в молитві та в служінні слову» (Діян. 6: 4), старанно молились за віру і єдність усіх вірних та заповідали їм шукати заступницьких молитов у «пре-

²⁶ Гелетюк М. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ, 2018. С. 19.

²⁷ Там само. С. 19.

²⁸ Золотоустий І. Повне зібрання творінь. Шість слів про священство. Київ, 2009. Т. І. Кн. 2. С. 29.

світерів Церкви» (Як. 5: 14). Святий Кипріян, єпископ Карфагенський (+252р.), повчає:

«Кожен, хто удостоївся священства, повинен служити тільки вівтарю і жертвам, віддаватися тільки молитвам і благанням і не покидати Церкву для земних і мирських справ, а працювати для справ небесних і духовних»²⁹.

Таким чином, Слово Боже чітко вказує на обов'язки пастирів *«приносити дари і жертви за гріхи свої і народу»* (Євр. 5: 1-3), тобто бути пастирями, заступниками перед Богом за людей.

«Ніяка інша молитва, – пише свят. Іоан Золотоустий, – не принесе користі священнику, як та, у якій він більше молиться і заступається перед Богом за народ, ніж та, в якій він молиться за себе... Цей обов'язок перед Богом знають посвячені в таїнства. Тому кожен день – ввечері і вранці – ми творимо молитву за весь світ і за всіх, які ввірені нашій духовній опіці»³⁰.

Вчення Священного Писання та отців Церкви про пастирське служіння є невичерпним джерелом та багатим досвідом для духовної праці обраного пастиря. Для того, щоб доглядати доручену Господом словесну паству, пастир має насамперед любити її любов'ю Господа нашого Ісуса Христа. Святий Іоан Золотоустий вказує на ту любов, про яку говорив Спаситель, три рази запитуючи апостола Петра, чи любить він Його, і на ствердні відповіді апостола кажучи: *«Якщо любиш Мене... паси вівці Мої»* (Ін. 21: 15-17). Слова Спасителя, сказані апостолові Петру, навчають, що піклування про Його стадо є знаком любові до Нього Самого. Звершувати служіння з любов'ю – означає виконати закон (Рим. 13: 10), а сила любові така велика, що перед нею зникає страх (Ін. 4: 18). Тому пастир з любов'ю і щирістю повинен підходити до того, кого треба лікувати від душевної недуги, щоб збудити в ньому волю й бажання одужати. *«Забороняється, – навчає св. Іоан, – насиллям виправляти тих, які впадають у гріхи. Треба поступово їх відхиляти від гріхів, бо передчасна вимогливість може так стурбувати душу, що вона стане нечутливою і до зворушливих повчань, і до суворих докорів»³¹.* Такою сильною має бути любов пастиря до пастви. Однак, св. Григорій Двоєслов навчав, що пастир має бути до своїх пасомих строгий, як батько, і люблячий, як мати, але хай бережеться, щоб строгість не переросла в жорстокість, а любов – у слаб-

²⁹ Лігуорі А. Велич і обов'язки священника. Л., 2010. С. 26.

³⁰ Золотоустий І. Повне зібрання творінь. Шість слів про священство. Київ, 2009. Т. I. Кн. 2. С. 49.

³¹ Гелетюк М. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ, 2018. С. 21 – 22.

кість³². Тому для пастиря важливим є вміння знаходити підхід до людської душі та застосовувати божественне вчення як духовні ліки. Для цього йому потрібно знати душу людини в стані боротьби добра зі злом та ревно ставитись до спасіння людей.

Євангелізація та катехизація вірян являються важливими складовими пастирського служіння. Слова Господні мають велику силу і владу – тому послідовники Христа і навіть противники говорили: *«Ніколи не говорила людина так, як Цей Чоловік»* (Ін. 7: 47). *«І дивувалися вченню Його, бо слово Його мало владу»* (Лк. 4: 32). Своім словом Господь воскрешав померлих, преображав душі людські. Проповіддю поклали початок Церкви Христової апостоли, а сонм послідовників Спасителя поширив християнське вчення у всіх країнах світу. Суть пастирської діяльності полягає в проповідуванні слова Божого, тому що *«віра від слухання, а слухання від слова Божого»* (Рим. 10: 17). Проповідник слово Боже може доносити до людей не тільки через Літургію, але й іншими засобами: викладання в школі, виступи по радіо, на телебаченні, у публікаціях. Настанова апостола Петра пастирям *«пасіть стадо Боже»* (І Пет. 5: 2) означає постійне живлення віри людей проповідями священства. Слово має велику силу, через нього в душу впливають не лише думки і образи, а й відчуття, переживання та бажання. Слово може лікувати, величати, наставляти людей на праведну дорогу, прививати їм віру і радість, відроджувати в них любов і милосердя, звіщати душам їхній мир і спокій. І навпаки, поганими словами, розпусними бесідами можна отруїти чи навіть убити душу, заразити її всіма видами пристрастей і гріхів, спокусити невинне й чисте серце. Тому ап. Яків писав: *«Коли хто з вас гадає, що він побожний і не приборкує свого язика, але спокушає своє серце, то побожність у того порожня»* (Як. 1:26)³³. Св. Іоан Золотоуст говорив: *«Саме словом ми піднімаємо душу, що впала, ним ми заспокоюємо душу, яка хвилюється, відсікаємо непотрібне, доповнюємо те, чого бракує, і звершуємо те, що необхідне для здоров'я душі»*³⁴. Слово в житті людини має велике значення. Апостол Павло до ефесян писав: *«Ніяке гниле слово нехай не виходить з уст ваших, а тільки добре для навчання у вірі, щоб воно давало благодать тим, що слухають»* (Еф. 4: 29). Читаючи та слухаючи слово Боже, люди освячуються ним, пізнають правду. Святий Григорій Богослов говорить про найвище поняття пастирського служіння, яке ніхто не повинен приймати на себе без старанної

³² Двоєслов Г. Правило пастьрское. М., 2011. С. 81.

³³ Гелетюк М. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ, 2018. С. 60.

³⁴ Золотоустий І. Повне зібрання творінь. Шість слів про священство. Київ, 2009. Т. І. Кн. 2. С. 61.

підготовки, а тим більше, керуючись користолюбством. Пастир Церкви, за словами св. Григорія, повинен

«стояти з ангелами, славословити з архангелами, підносити жертви на горній жертвник, священнодіяти з Христом, відновлювати створіння, поновлювати образ Божий, творити для горнього світу... Тому, хто не знає ні того, що треба говорити, а ні того, що треба робити, краще вчитися, ніж не знаючи навчати...»³⁵.

Святий засуджує тих, які ще самі не знають Священного Писання, а вже хочуть, щоб люди їх звали: «Учителю!» (Мф. 23:7). Святий Григорій Богослов, визначаючи пастирські обов'язки, з особливою увагою зупиняється на проповіді слова Божого, на лікуванні духовних немочей дітей духовних і на захисті святої істини від ворогів Церкви Христової. Щоб належно виконувати ці обов'язки, на думку святого, не досить тільки практичного благочестя, а потрібна значна теоретична підготовка. Адже направляти людину, наймудріше й мінливе створіння, – справді, це мистецтво із мистецтв і наука із наук. А скільки для цього потрібно тонкого і глибокого знання природи й душі людської. Організація недільних духовних шкіл для молодого покоління в даний час є дуже важлива в просвітницькому сенсі. Катехизація дітей і молоді має велике значення в справі духовного виховання, адже Господь Ісус Христос сказав: «Облиште дітей і не забороняйте їм приходити до Мене» (Мф. 19: 14). Більшу частину інформації про Православну віру, культурні християнські традиції, моральний закон та християнське духовне виховання діти можуть отримати належним чином тільки в школі. Викладацька праця священника сприяє формуванню духовного світогляду дітей та підлітків, а також допомагає їм правильно обирати життєвий шлях. Християнське виховання, як і набуття знань в школі, має велике значення в житті дітей. І дуже важливим у виховному процесі є виховання в людині головного почуття – почуття істини. Адже людина вважається сформованою особистістю тільки тоді, коли вона не лише розрізняє поняття добра і зла, а коли добро керує її волею. Тільки тоді людина стає здатною до справжнього діалогу зі світом, не розчиняючись у ньому, не заглушуючи свого сумління. Виховання є плідним тільки тоді, коли воно звернене до духовного життя, просякнуте вірою в силу Божу, що проявляється в людині як образ Божий. Суть християнського виховання полягає в тому, щоб усвідомити шлях спасіння, допомогти підліткові відкрити серце для Господа, впустити Його і крокувати разом протягом усього земного життя³⁶.

³⁵ Гелетюк М. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ, 2018. С. 26 – 27.

³⁶ Самолук Г. Кращі конспекти уроків з основ християнської етики. Харків, 2009. С. 5.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що священник, який намагається проповідувати Слово Боже не тільки в храмі, а й поза його межами, керується Законом Божим і живе згідно з ним. Тоді Слово Боже стає «живим і діяльним» (Євр. 4:12). Основна мета пастирства – це дорога спасіння, до якого пастир не лише йде сам, а й веде своїх парафіян. Спасіння можна визначити як досягнення справжньої мети буття – входження в повноту життя, яка, за твердженням Священного Писання, не вичерпується з припиненням існування фізичного тіла, а переходить у вічність, бо належить їй. Божественна Літургія для пастиря займає центральне місце серед усіх інших богослужінь, тому що її основою є святе таїнство Євхаристії, установлене Ісусом Христом. Через святе Причастя Тіла і Крові Христової вірні єднаються з Господом і освячуються. З кожним Євхаристичним священнодійством людина духовно збагачується. Соціальний аспект пастирського служіння реалізується через духовну опіку пастиря над знедоленими людьми, які потребують не лише тепла та їжі, а й духовного збагачення, що допоможе таким особам долати важкі життєві незгоди.

Пастирство вимагає від пастиря ревності та відданості Богові, а також усвідомлення відповідальності за кожну душу, ввірену його пастирській опіці. Усі аспекти пастирського служіння в XXI столітті ставлять перед пастирем високу мету, щоб за допомогою Слова Божого і добрих вчинків його вести православних християн до кінцевої мети – спасіння душі.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. Настольная Книга Священнослужителя. Т. 8. Москва: Издательский отдел Московского Патриархата, 1988. 800 с.
3. Библейская Энциклопедия. Книга 2. Труд и издание архимандрита Никифора. Москва: Типография А. И. Снегиревой, 1891. 408 с.
4. *Гелетюк М., протоієрей*. Особливості пастирського служіння. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2018. 164 с.
5. *Вепрук В., протоієрей*. Догматичне богослів'я: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2012. 516 с.
6. *Альфонс Лігуорі*. Велич і обов'язки священника. Л., 2010. 336 с.
7. *Іоан Золотолустий, свт.* Повне зібрання творінь. Шість слів про священство. Київ, 2009. Т. 1. Кн. 2. 525 с.
8. *Григорій Двоеслов, свт.* Правило пастырское. М., 2011. 386 с.

9. Яременко О. Тютюн, алкоголь, наркотики, в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика. Київ, 2004. 276 с.
10. Марусяк М., протоієрей. Біблійна історія Старого Завіту. Ч. 1. 2001. 548 с.
11. Іоан Златоуст, свт. Твореніє. Т. 2. Спб., 1897. 604 с.
12. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, святих отців. К., 2008.
13. Константин (Горянов), еп. Медицина в Библии. Церков и медицина на породе третьего тысячелетия. Минск – Москва, 1999. С.7–19.
14. Яковенко А. І. Православні духовні цінності: релігійно – філософський погляд на сім'ю. Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2007. № І. С. 56-60.
15. Сухорукова А. В. Вплив ЗМІ на формування духовності особистості та суспільства. Культура народів Причорномор'я. 2006. № 84. С. 78-82.
16. Світ духовності. 2003. №9 (35).
17. Иоанн Кронштадтский, прав. Моя жизнь во Христе. Москва, 1998. Т. 2. 400 с.
18. Самолюк Г. Кращі конспекти уроків з основ християнської етики. Харків, 2009.

References:

1. *Bibliia*. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu [Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments] (2004). K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu [in Ukrainian].
2. *Nastolnaia Knyha Sviashchennosluzhytelia* [Priest's Table Book] (1988). T. 8. Moskva: Yzdatelskyi otdel Moskovskoho Patryarkhata [in Russian].
3. *Bybleiskaia Entsiklopediia*. [Biblical Encyclopedia] (1891). Knyha 2. Trud y yzdanye arkhymandryta Nykyfora. Moskva: Typohrafiia A. Y. Snehirevoi [in Russian].
4. *Heletiuk M., protoiieri.* (2018). Osoblyvosti pastyrskoho sluzhinnia [Features of pastoral ministry]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte [in Ukrainian].
5. *Vepruk V., protoiieri.* (2012). Dohmatychne bohoslavlia: navchalnyi posibnyk [Dogmatic theology: a textbook]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte [in Ukrainian].
6. *Alfons Lihuori.* (2010). Velych i oboviazky sviashchenyka [The greatness and responsibilities of a priest]. L. [in Ukrainian].
7. *Ioan Zolotlustyi, svt.* (2009). Povne zibrannia tvorin. Shist sliv pro sviashchenstvo [Complete collection of creations. Six words about the priesthood.]. Kyiv, 2009. T. 1. Kn. 2. [in Ukrainian].
8. *Hryhoryi Dvoeslov, svt.* (2011). Pravylo pastyrskoe [The rule is pastoral]. M. [in Russian].
9. *Yaremenko O.* (2004). Tiutiun, alkohol, narkotyky, v molodizhnomu seredovyshchi: vzhivannia, zalezhnist, efektyvna profilaktyka [Tobacco, alcohol, drugs, among young people: use, addiction, effective prevention.]. Kyiv [in Ukrainian].
10. *Marusiak M., protoiieri.* (2001). Bibliina istoriia Staroho Zavitu [Biblical history of the Old Testament]. Ch. 1. [in Ukrainian].
11. *Ioan Zlatoust, svt.* (1897). Tvorenii [Creation]. T. 2. Spb. [in Russian].

12. Knyha pravyl sviatykh apostoliv, Vselenskykh i Pomisnykh Soboriv, sviatykh ottsv [Book of rules of the holy apostles, Ecumenical and Local Councils, holy fathers]. (2008). K. [in Ukrainian].
13. Konstantyn (Horianov), ep. (1999). Medytsyna v Byblyi. Tserkov y medytsyna na porode treteho tysiacholetyia [Medicine in the Bible. Church and medicine on the threshold of the third millennium]. Mynsk – Moskva [in Russian].
14. Yakovenko A. I. (2007). Pravoslavni dukhovni tsinnosti: relihiino – filosofskyi pohliad na simiu. Nauka. Relihiia. Suspilstvo [Orthodox spiritual values: religious philosophical view of the family. Science. Religion. Society]. Donetsk [in Ukrainian].
15. Sukhorukova A. V. (2006). Vplyv ZMI na formuvannia dukhovnosti osobystosti ta suspilstva [The influence of the media on the formation of the spirituality of the individual and society]. Kultura narodiv Prychornomoria. № 84. [in Ukrainian].
16. Svit dukhovnosti [The world of spirituality]. (2003). № 9 (35) [in Ukrainian].
17. Yoann Kronshtadskyi, prav. (1998). Moia zhyzn vo Khryste [My life is in Christ]. Moskva. T. 2. [in Russian].
18. Samoliuk H. (2009). Krashchi konspekty urokiv z osnov khrystyianskoi etyky [The best lesson plans on the basics of Christian ethics]. Kharkiv [in Ukrainian].